

חינוך והוראה במסכת בבא קמא

א. נזיקין - אתגר חינוכי

מסכת בבא קמא היא הראשונה בסדר נזיקין, והיא בעצם חלק ממסכת אחת שקרויה הייתה מסכת נזיקין ("כולה נזיקין חדא מסכתא היא"¹ - קב, ע"א). חלק זה - בבא-קמא - עניינו: סוגי הנזקים והמזיקים השונים, בין שנעשו בידי האדם ובין על ידי ממונו. לימוד עניינים אלו חיוני הוא לחינוכו של האדם, "ידוטר יש לו לשמור שלא יזיק משלא יזיק" (תוס' כז, ע"ב, ד"ה אמאי פטור). וכבר אמר רב יהודה: "האי מאן דבעי למהווי חסידא - לקיים מילי דנזיקין" (ל, ע"א), כלומר המבקש להיקרא חסיד יקיים הדברים האמורים בזו המסכת.²

ב. המפתח - בידי האדם

שאלה גדולה היא, ולה השלכה לכל המעשה החינוכי: כלום גורלו ועיצובו של האדם בידו הוא, או שזה תולדת תורשה והשפעות אחרות. תשובה ברורה על כך עולה מדברי הראשונים לדף פ, ע"ב. שם נמסרה³ - בין דברים אחרים - אמירה: "דלת הננעלת לא במהרה תיפתח". ומסביר רש"י: "דלת הננעלת - על האדם מכיות מללית, לא במהרה תיפתח". מסתבר שהדלת לא ננעלה מעצמה אלא גורמים שאין לאדם שליטה עליהם לכאורה הם שנעלוה. קביעה זו נשמעת

1. היינו שלושת הבבות היו בתחילה מסכת ארוכה אחת, שהחזיקה שלושים פרקים, אבל בשל ארוכה חילקו אותה לשלושה שערים (בבות). ראשון (קמא), אמצעי (מציעא) ואחרון (בתרא).
2. מעניין, 'יחסידי' הוא זה הפועל ועושה, אף לפני משורת הדין. ואילו קיום מילי דנזיקין, עניינו הימנעות מפעילות העלולה להזיק! ודומה שיהיה מה שמתכוון רב יהודה להורות למבקש להיקרא חסיד: עד שאתה מחפש לעשות טוב, השתדל - ראש לכל - לסור מרע ולהימנע מלהזיק.
3. ומעניינת המסורת על בעל(י) המאמרים - "אמר רבי אחא בר פפא משום רבי אדא בר פפא, ואמרי לה: אמר רבי אבא בר פפא משום רבי חייא בר פפא משום רבי אחא בר פפא, ואמרי לה: אמר רבי אבא בר פפא משום רבי אחא בר פפא משום רבי חנינא בר פפא". שלוש מסורות לגבי בעלי השמועה. משמע לא רק התוכן משמעותי, אלא חשוב לדייק גם במקורות הדברים.

פסימית מאוד, שמעתה לכאורה אין ביד האדם לעשות מאומה, שהרי כבר נקבע: "לא צמחרה חפתח". אולם לא כך הבין והסיק רש"י, אלא - "לא צמחרה חפתח" - ונפקא מינה לאפושזי צרחמי". כלומר המאמר לא בא לייאש את האדם, אלא אדרבא - להמריץ אותו לעשות מאמץ יתר ולהרבות בתפילה⁴.

והרב המאירי כתב דברים נחרצים:

"אע"פ שמשפטי האדם מצד תולדתו⁵ ומערכת מזלו מבוא גדול בענייניו ובהצלחתו ובמקרו, עד שדלת הננעלת לא במהרה היא נפתחת - מכל מקום אין בזה עיכוב מכל וכל, אלא הדבר מסור לתפילה ולמעשים, ולעולם שערי תפילה או מעשים טובים לא ננעלו. אלא מגינין בעדו ומשנין עליו סדרי בראשית שלו. וזה דבר ראוי ומוכרח באמונה ובגדרי הדת".

והרי זה גם ראוי ומוכרח בעולם החינוך. שאם גורלו של האדם כבר מוכרע ומוכתב ימצד תולדתו ומערכת מזלו, מה ערך ומה טעם בכל מעשה החינוך.

ג. תורה - חיים

רב יוסף דרש את הכתוב "והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו" (שמות י"ח, כ), בדרך שכל מילה מבטאת עניין וערך. וכך דרש: "והודעת להם - זה בית חייהם" (צט, ע"ב - ק, ע"א) ופרש"י: "בית חייהם - תלמוד תורה". אשר על כן בא פריט זה ראשון, וכל השאר - גמילות חסדים, ביקור חולים, קבורה ודין - אחריו. שכן ראש לכל יש להציב את הבית, בתוכו ניתן לאחסן את כל השאר; והבית, בית חייהם - זה תלמוד תורה⁶.

4. נראה שדברי רש"י מיוסדים על ההנחה, שאי אפשר שיבואו פתגמי חכמים בגמי סתם, ללא הוראה משמעותית חיובית לאדם.

5. היינו תורשה.

6. מעניין, במקבילה במסכת בבא מציעא (ל, ע"ב) פירש רש"י "בית חייהם - לתלמוד מהם אומנות להתפרנס בו. חוקות ותורות כתיבי ברישיה דקרא". במשפט השני נראה שרש"י מבקש להסביר מדוע פירש כך ולא פירש ותלמוד תורה. זאת, כי תורות וחוקים כבר נזכרים במפורש ברישא של הכתוב. הבי"ח שם בהגהותיו אכן נשאר בצריך עיון נוכח אי ההתאמה שבין פירוש רש"י בשני המקומות.

באמת מצינו כי תורה ואומנות משמשים שניהם לאותו עניין. שכך למדנו במסכת קידושין ל, ע"ב, לגבי חובת האב ללמד את בנו אומנות: "מנלן? - אמר חזקיה: דאמר קרא ר'אה חיים עם אשה אשר אהבתי (קהלת ט', ט). אם אשה ממש היא, כשם שחייב להשיאו אשה - כך חייב ללמדו אומנות; אם תורה היא - כשם שחייב ללמדו תורה - כך חייב ללמדו אומנות". אומנות נותנת לאדם את הבסיס לחייו החומריים; תורה את הבסיס לחייו הרוחניים.

ד. הוראה - המעלה העליונה ביותר

בדף יז, ע"א מובא:

"תנו רבנן: 'וכבוד עשו לו במותו' (דבהיי"ב ל"ב, לג) - זה חזקיה מלך יהודה, שיצאו לפניו שלשים וששה⁷ אלף חלוצי כתף⁸ - דברי רבי יהודה. אמר לו רבי נחמיה: והלא לפני אחאב עשו כאן, אלא שהניחו ספר תורה על מיטתו ואמרו: קיים זה מה שכתוב בוה".

ומקשה הגמ': והרי גם עכשיו עושים כן. ומשיבה: אמנם מוציאים ספר תורה אבל אין מניחין על מיטתו. ותשובה אחרת: אף מניחים, אבל אין אומרים "קיים...". ומספר רבה בר בר חנה ששאלו שאלה זו בפני רבי יוחנן בעת שיצא מבית הכסא, ולא פשט להם עד שנטל ידיו והניח תפילין וברך ואחר כך השיב להם: "אפילו קיים אמרינן, לימד לא אמרינן".

משמע מכך שהלימוד גדול מן המעשה, ומקשה על כך הגמ': "והאמר מר: גדול תלמוד תורה שמביא לידי מעשה". ואם גדולתו של התלמוד נתלית במעשה, משמע שהמעשה נכבד. ומשיבה הגמ': "לא קשיא, הא למיגמר, הא לאגמורי". ופירש רש"י: "למיגמר - לעצמו, מעשה עדיף; אבל לאגמורי לאחרים עדיף ממעשה". הרי סדר העדיפויות והקדימויות: לימוד לאחרים, מעשה, לימוד לעצמו.⁹

ה. עולם בית המדרש

כמה תמונות מעולם בית המדרש עולות מהמסופר בדף קיז, ע"א. רב כהנא נאלץ לברוח לארץ ישראל מבבל, והורה לו רבו רב שיקבל על עצמו שלא להקשות על רבי יוחנן בעת שהלה מלמד. כשהגיע לארץ מצא את ריש לקיש כשהוא חוזר על שיעורי היום (של רבי יוחנן) בפני החכמים ("שריש לקיש חכם גדול היה, ולאחר ששמעו כולם מפי הרב חוזר ומכוונה צידס" - רש"י). ואמר להם רב כהנא (שלא השתתף בשיעור המקורי): זו שאלה וזו שאלה, זה תירוץ וזה תירוץ. דיווחו התלמידים לריש לקיש על כך, הלך הוא והודיע לרבי יוחנן: "ארי עלה מבבל", כלומר יעיין אדוני בשיעור של מחר, להתכונן מפני שאלותיו הצפויות של זה.

7. כמניין ילוי.

8. שחלצו הבגד מאחת מכתפיהם לאות אבילות.

9. מעתה, יש לתמוה על רבי יוחנן שהקדים מעשה מצווה של הנחת התפילין על הוראה לאחרים. אכן מביאים התוס' דעת השאילתות שהסיק מן הגמ' להיפך, שלימוד לעצמו עדיף ממעשה, אבל לימוד לאחרים - מעשה עדיף, ולכך הניח רבי יוחנן תפילין תחילה.

למחרת הושיבו את רב כהנא בשורה הראשונה לפני רבי יוחנן, השמיע רבי יוחנן את השמועה ולא הקשה רב כהנא כלום¹⁰, ושוב אמר שמועה נוספת ולא הקשה רב כהנא. הורידו אותו אחרנית משורה לשורה¹¹, עד שהושיבו אותו בשורה האחרונה. אמר רבי יוחנן לריש לקיש: "ארי שאמרת נעשה שועל"¹². בהמשך התעשת רב כהנא¹³ וביקש מרבי יוחנן שיחזור שוב על שיעורו והקשה עליו רב כהנא ושב ורחזירו אותו לשורה הראשונה. והסיפור עוד ממשיך והולך שם. אולם לענייננו די במה שעד עתה כדי ללמוד כמה דברים שנהגו בבית המדרש ומתחילים:

1. סדר הישיבה - התלמידים היו יושבים לפי סדר חכמתם. חכמים שבהם בשורות ראשונות קרובים לרב. מסתבר כדי שיקל עליהם לשאול ולהפרות את הלימוד. אבל הסדר לא היה נוקשה והיו תנודות תכופות, בהתאם ליכולות המתחדשות של הלומדים. הערכת התלמיד הייתה במידה רבה לפי השאלות ששאל.

2. חזרה - מקובל היה שגדול התלמידים היה חוזר על שיעורו של הרב¹⁴.

1. בין תלמיד לרב

ועוד תמונה מאלפת, והיא מצויירת בדף כ'. מסופר שאמר לו רב חסדא לרמי בר חמא: לא היית בערב בתחומינו, שאז נשאלו לנו דברים מעולים¹⁵. אמר לו: מהו הדבר המעולה? אמר לו: "הדר בחצר חבירו שלא מדעתו צריך להעלות לו שכר או אין צריך". ואמר לו רמי בר חמא שבמשנה ניתן מענה לבעיה. וכששאל אותו רב חסדא איזו משנה, לא ענה לו רמי בר חמא מייד, אלא אמר לו: כאשר תשמש אותי אומר לך. ואכן, מספרת הגמ', לקח רב חסדא את סודרו של רמי

10. שהרי רב הורה לו שלא ישאל שבע שנים.

11. כנראה כל פעם שלא שאל כמצופה הורידו אותו שורה.

12. ניגוד בין ארי לשועל עולה גם מהמשנה באבות - "הווי זנב לאריות ואל תהי ראש לשועלים" (ד', טו).

13. ואמר יהי רצון שיהיו שבע השורות שהורידוני, חלף שבע השנים שהורה לי רב שלא להקשות.

14. דברים נוספים: 1. אימה צריכה להיות נסוכה על פני תלמידים, שכן כשסבר רבי יוחנן שרב כהנא מחייך לעומתו, חלשה דעת וכעס. 2. את בקשת רבי יוחנן שירימו את גבות עיניו, כדי שיטיב לראות את רב כהנא, מסביר המהרש"א בכך "דהאדם מבין יותר מחבירו ומרבו כשרואה אותו בפנים".

אכן יש לנהוג זהירות בהסקות מסקנות מסיפור מעין זה, שכן כבר כתב המהר"ל בחידושי אגדות שלו כאן: "לא הקפידו חכמים כלל על המעשה, רק בדרך חכמה אמרו דבריהם". כלומר יש כאן רמיזות לעניינים רעיוניים ולא בהכרח תיאור ריאלי מדויק. 15. עפ"י דרכנו למדנו, שאף בלילות היו עוסקים הם בתורה בבית המדרש.

ועטף אותו ואז גילה לו את המשנה.
 מה ראה רמי בר חמא להתנות את האמירה בשימוש שימשש אותו רב
 חסדא? מסתבר שרצה שיופגן ע"י מעשה שימוש סמלי זה, שעתה לצורך עניין זה
 רב חסדא (שגדול היה מרמי) הוא כתלמיד לפני רבו. והרי לנו שימוש תלמידי
 חכמים כפשוטו¹⁶.

ז. מורא הרב

יראת ה' מצווה מפורשת היא בתורה - "את ה' אלהיך תירא" (דברים ו', יג).
 אבל כתוב זה מלמד דבר נוסף. בדף מא, ע"ב מובאת ברייתא:
 "שמעון העמסוני ואמרי לה נחמיה העמסוני היה דורש כל אתין
 שבתורה, כיוון שהגיע ל"את ה' אלהיך תירא" - פירש¹⁷. אמרו לו
 תלמידיו: רבי כל אתין שדרשת מה תהא עליהן? אמר להם: כשם
 שקיבלתי שכר על הדרישה כן קיבלתי שכר על הפרישה. עד שבא
 רבי עקיבא ולימד: "את ה' אלהיך תירא" - לרבות תלמידי
 חכמים".

וכבר שנה רבי אליעזר בן שמוע במסכת אבות: "מורא רבך כמורא שמים"
 (ד, יב).
 אימת רב על תלמיד אינה רק ברב המלמד תורה, אלא מצינו אימת רב גם
 במלמד אומנות: בדף לג, ע"א מדובר על אימת רב השרויה גם על שוליא דנפחי,
 היינו תלמיד עוזר של הנפח.

16. ואפשר שבבקשתו רמו לו רמי בא חמא את התשובה. שכן המשנה ממנה ביקש הוא להוכיח
 היא זו האומרת: "אם נהנית משלמת מה שנהנית". והוא כרומז לו: הנה אתה מבקש להנות
 ממני, שלם על הנאתך.

17. א. הרי זה מלמד על אומץ ויושר אינטלקטואלי מדהים. שכן בפרישה זאת מדרישת ח"אתי
 שבספר דברים, מבטל הוא את כל בניין הדרשות שבנה מתחילת התורה ועד הנה;
 ב. בשיטה מקובצת מובאת שאלת הר"ש מדוע לא פרש שמעון העמסוני כמה פסוקים
 קודם, כשהגיע לכתוב "ואהבת את ה' אלקיך" (דברים ו', ד)? וניתן לישב כך: אהבת ה'
 אכן מרבה אהבות אחרות, והן אינן גורעות כלל מאהבת ה'. לעומת זאת מי שהוא יראה את
 ה' באמת, כבר אינו ירא מכל גורם אחר. ומה יכולה האת' לרבות אפוא? עד שבא רבי
 עקיבא ולימד כי יראת ה' מרבה אף יראה מתלמידי חכמים, שכן יראה זאת משמעה
 שהאדם מכופף עצמו בפני התורה.

ח. בדיחות הדעת

בצד המורא הנדרש, מצינו גם אווירה קלילה משהו של בדיחות דעת. בדף יד, ע"ב תהה רבינא על האמור במשנה (שם בע"א): "כיצד הרגל מועדת לשבר בדרך הילוכה, הבהמה מועדת להלך בדרכה ולשבר", ושאל את רבא רבו: "היינו רגל היינו בהמה", ומדוע כפלה המשנה את דבריה? השיב לו רבא: "תנא אבות וקתני תולדות". וכשהמשיך רבינא להקשות: "אלא מעתה, סיפא דקתני 'השן מועדת, הבהמה מועדת' - מאי אבות ומאי תולדות איכא?" מתארת הגמ' את תגובת רבא כך: "הווא קמהדר ליה בבדיחותא"¹⁸, ואמר ליה: אנא שנאי חדא ואת שני חדה" [=השיב לו בבדיחות הדעת ואמר לו אני תירצתי אחת ואתה תרץ אחת].

ואף גם זאת: מורא הרב לא מנע בעד התלמידים מלהיות שרויים במחיצתם וילנדנדי להם אף במצבים שאינם ראויים לכאורה, כגון בדוגמא המובאת בדף יז, ע"א, שם מספר רבה בר בר חנה שהיה הוא הולך עם רבי יוחנן לשאול בסוגיה כשהיה הוא (רבי יוחנן) נכנס לבית הכסא, ומייד בצאתו שאל אותו.

ט. עמידה על האמת

בדף עא, ע"ב מובא שרבא שאל את רב נחמן, מה יהא הדין כגנב שור של שני שותפין וטבחו והודה לאחד מהם¹⁹. והשיב לו רב נחמן: "חמישה בקר אמר רחמנא ולא חמשה חצאי בקר". והיקשה עליו רבא מהאמור במשנה וענה רב נחמן. וממשיכה הגמ' ומספרת שלבוקר שלמחרת אמר רב נחמן להיפך: "חמשה בקר אמר רחמנא ואפילו חמשה חצאי בקר". והמשיך רב נחמן "והאי דלא אמרי לך באורתא [=זוהי שלא אמרתי לך כך בערב, הרי זה משום] דלא אכלי בשרא דתורא". [=שלא אכלתי בשר שור]. אמירה זאת נתפרשה ע"י רש"י כביטוי מליצי לכך "שלא דקדקתי טעמו של דבר", אולם התוסי' פירשו כפשוטו: "שרוי בתענית הייתי".

כמה דברים ניתן ללמוד מכאן. ראשית, כי במצב של רעבון אי אפשר לעיין יפה וניתן להגיע למסקנות מוטעות. ושנית, על היושר האינטלקטואלי של חכמים.

18. זה עשוי לחזק את הנוסח האחר במסכת שבת ל, ע"א. שם מסופר כי "רבה מקמי דפתח להו לרבנן אמר מילתא דבדיחותא ובדחי רבנן". ובדקדוקי סופרים מביא נוסח: "רבא. והנה גם כאן מוצאים את רבא בבדיחותא.

19. בגונב וטובח שור של אדם אחד והודה לו, אינו משלם תשלומי חמישה, שכן מודה בקנט פטור. והשאלה כאן האם ישלם לשותף שלא הודה לו.

שהנה, רב נחמן למרות שאמר בערב בצורה פסקנית כך ואף הגן על דבריו נוכח התקפות רבא, לא היסס להכריז למחרת כי שגה וכי ההלכה צריכה להיות שונה. זאת למרות שאין מדובר כאן בהלכה שהיא פרי שמועה, אלא בכזאת שיסודה בסברה, ויכל הוא בהחלט להחזיק בסברתו הקודמת. אבל לא כך נהג הוא, אלא המשיך לעיין בעניין שוב ושוב, עד שהגיע למסקנה האחרת.

י. תורה למבוגרים

בין עשר התקנות שתיקן עזרא, המנויות בדף פד, ע"א, מצינו אף את התקנה: "שיחו קוראין במנחה בשבת - משום יושבי קרנות". ופירש רש"י: "משום יושבי קרנות - יושבי חנויות, כל ימות החול עוסקין בסחורה ואין קורין בשני וצחמיש²⁰, תיקון צגינייכו קריא יתיר". כלומר בשביל שהם יושבי קרנות (חנויות) כל ימות החול ואין הם נפנים לשמוע דבר תורה אלא בשבת.

אולם המאירי כתב: "מפני יושבי קרנות - שהשבת אחר אכילה ושינה זמן ישיבת קרנות הוא לפחותים ולהמון, מצד שאין מלאכה בשבת, ותיקן שבאותה שעה יתקבצו כולם וישמעו דברי תורה". כלומר הקריאה אמורה להיות תחליף לישיבת הקרנות שצפויה להיות דווקא בשבת, יום שבטלים בו ממלאכה.

האחריות והדאגה לכל, לרבות לפחותים ולהמון מוצאת ביטוי בעניין נוסף. בדף ס, ע"א באה דרשתו של רבי שמואל בר נחמני בשם רבי יונתן -

"אין פורענות באה לעולם אלא בזמן שהרשעים בעולם, ואינה מתחלת אלא מן הצדיקים תחילה, שנאמר: "כי תצא אש ומצאה קוצים" (שמות כב, ה). אימתי אש יוצאת - בזמן שקוצים מצויים לה, ואינה מתחלת אלא מן הצדיקים תחילה שנאמר: "ונאכל גדישי" (שם).

לכאורה דרשה שאין לה משמעות חינוכית מעשית. אולם המאירי הפיק משמעות -

"לעולם אל יתשל אדם בתוכחת הרעים והריקים, ואל ידון בעצמו: מכיון שהטובים הולכים בישרות לב מה לנו ולריקים. שאין פורענות באה לעולם אלא בשביל הרעים, וכשהיא באה אינה מתחלת אלא בצדיקים...".

רשעים מאפשרים חרון אף ופורענות בעולם, והצדיקים הם הפגיעים ביותר. ומכאן שטיפוח הטובים והצדיקים והזנחת הרעים והריקים, לא רק שלא תביא תועלת למטופחים, אלא תגרום רעה והשחתה. ומכאן הצורך בביעור הקוצים, היינו בטיפול נאות ברעים ובריקים דווקא.

20. שאף בהם תיקנו לקרוא בתורה, כמוזכר שם.

י.א. תכני לימוד

דרך כלל מדובר על לימוד תורה למקצועותיה ולגווניה. מה נאסר ללמוד: כזאת כמעט שלא מצינו במסכת, פרט לחכמה יונית. שלגביה מצינו בדף פב, ע"ב:

"תנו רבנן: כשצרו בית חשמונאי זה על זה, היה הורקנוס מבפנים ואריסטובולוס מבחוץ. ובכל יום היו משלשים להם בקופה דינרין והיו מעלים להם תמידים. היה שם זקן אחד שהיה מכיר בחכמה יונית, אמר להם: כל זמן שעוסקים בעבודה אין נמסרין בידכם. למחר שלשלו דינרין בקופה והעלו להם חויר... באותה שעה אמרו: ...ארור האיש שילמד את בנו חכמת יונית".

מכלל מה שאסרו מעתה, ניתן להסיק שעד עתה אכן היו שלימדו את בניהם חכמה יונית²¹. לגבי מהות אותה חכמה דנה הגמ' בהמשך:

"וחכמת יונית מי אסירא? והתניא, אמר רבי: בארץ ישראל לשון סורסי²² למה? או לשון הקודש או לשון יונית... אמרי: לשון יוני לחוד, חכמת יונית לחוד".

הרי לנו הבחנה בין השפה היוונית שלימודה כשר, לבין חכמת יונית. ועדיין לא נתברר טיבה של אותה חכמה. בשיטה מקובצת מובאות דעות אחדות: דעת גאון שזו חכמת רמזים²³; דעת הרמ"ה שזו חכמת אסטרוולוגיה; ודעת המאירי "שחכמה יונית אסורה ללמדה מפני שמושכת לבו של אדם והורסת הרבה מפינות הדת"²⁴.

י.ב. אין כבוד אלא תורה

כך שנה לנו התנא במסכת אבות ו', ג. ואכן הנאמר לגבי המלך חזקיהו: "וכבוד עשו לו במותו" (דבה"ב ל"ב, לג), נתפרש בדף טז, ע"ב כ"מלמד שהושיבו ישיבה על קברו". ופרש"י: "ישיבה - תלמידים לעסוק שם בתורה".

21. ואף אחר כך כנראה המשיכו ללמד, ראה שם בתוסי' ד"ה ואסור לאדם, ששאלו והלוא מאוחר יותר בזמן חורבן הבית ע"י טיטוס גזרו על חכמה יונית, כמו שעולה ממסכת סוטה (נט, ע"א). והשיבו כי אכן בתחילה, היינו בזמן המתואר כאן, "גזרו ולא קבלו מינייהו".

22. היינו ארמית.

23. ומסתבר שאותו זקן בסיפור אמר את שאמר רמזים ולכך לא הבינו האחרים את שאמר.

24. וראה לעניין זה עוד באנציקלופדיה תלמודית ערך 'חכמות חיצוניות', ובעיקר בחלק כ' שם המדבר על 'חכמת יונית'.